

ofnd vkpk; l dh vo/kkj . kk

डॉ सन्दीप कुमार¹

' kks/k l qkfi dk

fdl h Hkh jk"V^a ds l qkh l e) , oafodkl 'khy gkus ds fy; s dN vkkjHkr rRoka dh vko'; drk gkrh gA bu rRoka es Lok/khurk] Hkfrd l Ei Urk] f'kf{kr ukxfjd] fu"Bkoku} pfj=oku~, oajk"VHkDr jkturk tS s rRoka dks qed[k : i l s fxuk; k tk l drk gA vFkobn es Hkh jk"V^a dh j{k dhus okys l kr rUoka dk l R;] l jyrk] mxrk] mnkjrk] ri] Kku vkj ; 'k² budk fooj.k ckjr gkrk g\$ tks jk"V^a dh j{k dhus okys 0; fDr ds vkpj.k es gkus pkfg; A ijUrq; fn bl rRo x.kuk es vkpk; l rRo dk l ekosk u djarks gekjh ; g x.kuk l oFkk v/kjh gh jg tk; xhA D; kfd jk"V^a dk mRFkku vkj i ru nkuk vkpk; l dh xkn es [ksyrs gA _f'k vorkj fu: Drdkj vkpk; l ; kLd us rks ; gkj rd dg fn; k g\$ fd Pvvkpk; l vkpkj a xkg; frA vfkpuksfr vFkkluA vfkpuksfr cf) e~ bfr okAB vFkkj~vkpk; l vi us f'k; es vkpkj vFkkj~l nkpkj dks /kj.k djrk g\$ 'kL=k ds vflkck; k dk l xg djkrk g\$ f'k; es cf) vFkkj~Kku dk p; u vFkok l xg djrk gA

vkpk; l 'kCn vk³~iDl ^pj xfrHk{k.k; k⁴ /kkrq l s fl) gkrk gA fdl h fo}ku~ us dgk g\$ fd& ^; vkpkj a xkg; fr] l okl fo | k cks/k; fr l vkpk; l vFkkj~ tks l R; vkpkj xg.k djkrk vkj l c fo | kvk dks ckjr djkrk g\$ ml s vkpk; l dgrs gA vfkpuksfr fg 'kL=kFkEpkj s LFKki ; R; fi A Lo; ekpj rs ; Leknkpk; l i fj dhR; lAA⁴ vFkkj~ tks

¹ डॉ सन्दीप कुमार, असिस्टेन्ट प्रोफेसर (अतिथि), गुरुकूल काँगड़ी (समविश्वविद्यालय) हरिद्वार

² l R; a ognè eFkint{k riks cā; K% iffkfoo /kj; fUrA

सानो भूतस्य भवव्यस्य पत्त्युर्णं लोकं पृथिवी नः कृणोतु अर्थर्व० 12/2/2

³ i kf.kuh; /kkrq kB pjkfnx.k 12@2

⁴ , ऋज्यारण्यक अ० 2/वेद सांभां

f'k"; dks 'kkL= ds vFkk dk Kku djkrk gS vkJ I nkpkj I s ml s LFkkfir djrk g\$ rFkk Lo; a Hkh tks I nkpkj dk ikyu djrk g\$ og vpkp; Z dgykrk gA ij.k.k eHkh dgk gS fd& Lo; ekpj rs ; Lekr~ vpkpjs LFkki ; R; fi A

vfpukfr 'kkL=kFkklu~ ; e% I g fu; e% I gAA⁵

vFkk~ Lo; a vpkj.k dk ikyu djkrk gvk nli jk dks Hkh vpkp; dh e; khk ej [krk g\$ 'kkL=h; fo"k; k dk ; e vkJ fu; eka ds I kfk 0; k[; ku djrk gS ml s vpkp; Z dgrs gA mi ; Dr jk"V^ dh I dYi uk ds fy; s bl çdkj ds vpkp; Z dh vko'; drk gS ; gh ej k bl 'kk/k i = dks fy [kus dk mís; gA
çLrkouk

; pk jk"V^ dh jh<+gkxrk gS ; fn ; pk fuekzk ugha gvk rks jk"V^ fuekzk ugha gkxk] ; pk dk fuekzk fd'kkj koLFkk eH gh gkxrk g\$ vFkk~ ckyd dk fuekzkA ckyd dk fuekzkdrk vpkp; Z gh gkxrk g\$ bl fy; s vkt , s vpkp; Z dh vko'; drk gS fd tks jk"V^ ds d. kkkj ckydk dk fuekzk dj jk"V^ dks J\$B I nkpkjh] bækunkj] /kefu"B] jk"VHkDr] pfj=oku~ ; pk fuekzk dj I efi~ dj nA ft I s fd oks ; pk jk"V^ ds vkkj cudj jk"V^ dks I 'kDr , oa 'kfDr'kkyh cuk nA vkJ I jf{kr dj nA vFkobn ds 19oI v/; k; eH jk"V^ dks 'kfDr I Ei Uu cukus ds fy; s dgk gS fd&

HkæfePNUr __"k; % LofohLri ks nh{kkei fu"knj xA

r=ks jk"Vi cyekst' p tkra rnLeS nsok mi I ueUrnAA⁶

n's k dks jk"V^ dk : i nadj ml s 'kfDr I Ei Uu vkJ xkjoLin cukus ds fy; s vko'; d gS fd n's koi h ri Loh vkJ nhf{kr cuA bu e[; xqk dk fuekzk djuk gS rks geJ\$B vpkp; k dk vko'; drk gA vpkp; Z gh ; pk fuekzk djrk g\$ I dk ej ftrus Hkh egku~ ; pk i h k gq \$ muds fuekzk vpkp; Z gh gA pkgs jke gk Jh N".k gk guuku gk Ni fr f'kokth gk ; k egkj.k kk çrki gk pkgs ; wku dk fl dUjnj gk I cds fuekzk vpkp; Z gh g\$ fo".kq Lefr ej

⁵ वांप्य० 59/30

⁶ vFkobn 19@41@1

fy[kk g§ fd& þHkofUr&ekrk&fi rk vkpk; l pAAß⁷ vFkk~ eu॥; ds ekrk] fi rk vk§
vkpk;] ; s rhu eq; x# gA i jUrq onkfn fo | kvka, oa 'kkL=kDr fo | k ds xg.k djkus oky
ekrk&fir k l s c<ej vkpk; l gh gA egf"kl euq Hkh vi us vej xlfk eufr ei bl h ckr dh
if"V djrs g§ vk§ dgrs g§ fd fir k l s on Kku nkrk vkpk; l cMlk gksk gA⁸

'kri Fk ckā.k eHkh ; gh ns[kus dks feyrk g§ þekr`eku~ fi r`ekukpk; bku~ i # "kk
onß⁹ vFkk~ tc rhu mÙke f'k{kd vFkk~ , d ekrk] nlljk fir k vk§ rhl jk vkpk; l gks
rHkh eu॥; Kkuoku~ gksk gA¹⁰ 'kQuhfr eHkh dgk g§ fd çedk xq ogh g§ tks
fo | kh; kl kfn l nj ns kka l s f'k"; dk ; g ykd vk§ i jykd l qkkj¹¹ fcuk fo | k ds dkboz egku-
ugha cuk vk§ bl fo | k dks vkpk; l gh nrk g§ vk§ l kf&I kfk eHkh f'k{k nsk
g§ rHkh rks vkpk; l ; kLd us vkpk; l ds fo"k; eH dgk g§ þvvpkj a xkáfr
vkfpukR; FkkLukfpukfr cf) fefr okß vFkk~ tks l R; dk vpkj.k xg.k djkrk g§ vk§
l c fo | kvka dks cktr djkrk g§ ml s vkpk; l dgrs gA vFkobn ds 11o dk.M cäp; l l Dr
eH vkpk; l dk Lo: i crkrs gq dgk g& vkpk; k eR; p. k% l ke vks"k/k; % i ; %A theirk
vkl URI Rok uLrkfj na Lo; khkreAA¹² bl ell= eH vkpk; l ds i kp : i crk, g§ ; Fkk eR;]
o#.k] l ke] vkskf/k] i ; %A i kp ukeka eH l s eR; q vk§ o#.k otz l s Hkh dBkj g§ 'k&k ml ds
rhu uke l ke] vks"k/k; % i ; % djj e l s Hkh enq gA i gys nks dk jkæ : i g§ vk§ fi Nys rhu
dk l ke; : i A fdUgha fo | kfFkz k ds eR; q vk§ o#.k : i fn[kkdj og i k'kc) djrk g§ vk§
fdUgha ds l ke] vkskf/k vk§ i ; % & : i rhu okRI Y; /kkj kvka l s vkl; kf; r djrk gA bUgha
dk foLrkj _d} ; t] l ke] Kku] de] mi kl uk] Hkj Hkp% Lo% vdkj] mdkj] edkj : i
f=fo/k j l gA rskjh; kj fu"kn~ eH vkpk; l dks i wkl : i dgk g§ vk§ cäpkjh ds mÙkj : i
þvvpkj; % i wZ eA vUrsokL; jkj : i eA fo | k l fu/k%A çopu l U/kkueA

⁷ विष्णु सृति अ० 31/1/2

⁸ mRi kndcänk=kxjh; ku~cän% fi rkA eufr 2@146

⁹ 'kri Fk ckā.k 14@5@8@2%

¹⁰ l R; kf&I ck'k f}rh; l eyykl ys[kd egf"kl n; kunn l jLorh

¹¹ fgrkñ n"vk f'k"; L; l fo | k/यापको गुरुः ॥ शुक्रनीति (अ० १)

¹² vFkobn 11@5@14

bR; f/kfo | eAA¹³ vf/kfo | d{kk ei vpkp; l dk çFke LFku g\$ vUrokl h dk nñ jk LFku g\$ nkuk ds feyrs gh Lor% fo | k dk tle gkskA bl ei tle nus dk J\$ vpkp; l ds çopu dks tkrk gA rñkjh; mi fu"kn~ds __f"k us l fgrkvk dk o.kl djs gq fo | k l fgrk dk o.kl bl çdkj fd; k g\$ fd& vpkp; l iñz : i g\$ vUrokl h mñkj : i g\$ bu nkuk dh l fu/k dk uke fo | k gA l fu/k rks nks rñok ds feyus dk i fj. kke gA

ns[kuk ; g g\$ fd iñz : i D; k g\$ vks mñkj : i D; k gA l fu/k rks ml voLFkk eñ Hkh gksk fd tc vUrokl h iñz : i gks vks vpkp; l mñkj : i gks iñr qml ei fo | k l fu/k dk : i nñkr gks l drk gA egf"kl euq dgrs g\$ fd mi uh; rñ ; % f'k"; a one/; ki ; n~f} t%

I ñYi a l jgL; a p rekpk; ± çp{krAA¹⁴ tks f'k"; dks ; Kki ohr l ldkj djkdj dYi l # l fgr onkfn fo | kvk dk dks iñkrk g\$ og vpkp; l dgkrk gA vkeuk; rñofokkukPpj kpj l ekur% ; ekfn; kxfl f) Roknkpk; l bfr dF; rñAA¹⁵ D; kf fd og /kez dk p; u djrk g\$ bl dkj.k vpkp; l dgkrk gA tks J\$B vpkp dk xg.k djkds l c fo | kvk dk dks çklr djk; s ml dks vpkp; l dgrs gA¹⁶ egf"kl n; kuhn l jLorh th Hkh dgrs g\$ fd ptks l kaks kax on&fo | kvk dk v/; ki d l R; kpjk dk xg.k vks feF; kpjk dk R; kx djko\$ og vpkp; l dgrk gA¹⁷ Ø; ogkj Hkkuj eñ vpkp; l dh i fj Hkk"kk egf"kl n; kuhn l jLorh fy[krs g\$ fd vpkp; l ml dks dgrs g\$ tks fo | kfFk dk dks vR; Ur çe l s /kez Dr Ø; ogkj dh f'k{kkiñd fo | k nus ds fy; s ru] eu vks /ku l s ç; Ru djA¹⁸ l ldkj fof/k ds mi u; u l ldkj ds vUrxl vpkp; l 'kcn ij fVli .kh nrs gq egf"kl n; kuhn th fy[krs g\$ fd vpkp; l ml dks dgrs g\$ fd tks l kaks kax onks ds 'kcn] vFk l EcU/k vks'k; vks fØ; k dks tkuus }kjk Ny&diV jfgr] vfr çe l s l cdks fo | k dk nkrik i jk dkj h ru] eu] /ku l s

¹³ rñkjh; mi fu"kn 1@3@5

¹⁴ मनु० 2 / 140

¹⁵ वायु पु० 59 / 31

¹⁶; L; k) ekukfpनोति स आचार्यः | आपस्तम्बीय ध०सू० 1/प० 2/ख० 1

¹⁷ LoelUrØ; keuUrØ; çdk'k l Loket h n; kuhn l jLorh

¹⁸ Ø; ogkj Hkkuj l Loket h n; kuhn l jLorh

I cdk s I qk c<kus e& tks rRij] egk'k;] i {ki kr fdl h dk u djs vkg I R; ki n"Vk I cdk fgrskh] /kekRek] ftrflæ; gkoA bu mi ; Dr xqkkal s ; Dr gh vpkp; l gksrk gA¹⁹
vpkp; l }kj k cāpkjh dk mi u; u

vpkp; l gh cāpkjh dk mi u; u djrk g\$ mi u; u dk vFkl g\$ mi ¾l ehi] u; u
¾ ys tkukA

fo | k/; u ds fy; s xq ; k vpkp; l ds I ehi ys tkus dks mi u; u dgk tkrk gA
mi u; u dk rkri ; l & vpkp; l ds I ehi gks tkukA vFkkj~ vpkp; l dk vUr%okl h gks tkuk]
vFkkj~ vpkp; l ds vuqkkl u e& gks tkuk] bl ckr dks ; ka Hkh dg I drs g\$ fd vpkp; l
cāpkjh dks vi us xHkZ e& /kkj.k dj yrsk g\$ vFkkj~ vi us vuqkkl u e& j [k ml dk fuekz k
djrk gA vFkobn e& cāp; l l Dr e& ell= vkrk g\$ vpkp; l mi u; ekuks cāpkfj .ka
Ñ. kq ks xHkUur%A ra j kf=fLrl i mnjs fcHkfrl ra tkra æ"Vefhkl & flr nook%A²⁰ vpkp; l
cāpkjh dk mi u; u djrk gvk cāpkjh dks vi us xHkZ e& /kkj.k djrk gA ml s rhu j kf=
rd xHkZ e& ¼vi us dy e& /kkj.k djrk g\$ ml ¼fo | k l s f} t : i skz mRi Uu gq dks ns[kus
ds fy; } n'klu djus ds fy; s nj & nj l s fnx&fnxkUurjk l s nork ykx vkr gA bl ell= e&
vpkp; b j .k cfØ; k dk o.klu fn; k x; k g\$ Hkko ; g g\$ fd vpkp; l cāpkjh dks mi u; u
I ldkj djds vi us xHkZ ds Hkhrj ¼l j{k.k; ¼ cfø"V djkrk gA bl fy, dYi uk ds vkkj ij
cāpkjh vUr%okl h* dgk tkrk FkkA t\$ s ekrk ds xHkZ e& f'k'kq i ksk.k i krk g\$ os s gh
cāpkjh* vpkp; l ds fo | k xHkZ e& vkl; kfRed i ksk.k ckjr djrk gA

¹⁹ I ldkj fof/k mi u; u I ldkj ¼egf"kl n; kulu I jLorh%

²⁰ vFkobn 11@5@3

vkpk; l vkj cāpkjh dk | Ecl/k

vkpk; l vkj cāpkjh dk | Ecl/k fir rk vkj i= l n'k gkuk pkfg; A cāpkjh dks vkpk; l ds çfr l efi l gkuk pkfg, rFkk vkpk; l dks cāpkjh ds çfr l efi l gkuk pkfg; } rHkh vkpk; l fo | k nsus e rFkk cāpkjh fo | k ds xg.k djus e l Qy gks g vU; Fkk ughA vkpk; l vkj cāpkjh dk | Ecl/k bruk ?kfu"B gksrk Fkk fd vkpk; l ds uke l s gh vUrøkl h dk uke i M+ tkrk Fkk tS k fd i kf.kuh; v"Vk/; k; h e bl ds dN çek.k Hkh ckir gks gA ; Fkk ^vkpk; k l tlu' pkUrøkl h* vFkk~ frfUkj vkpk; l ds f'k"; rSukjh;] vkfi 'kfy ds vkfi 'ky vkj i kf.kfu ds i kf.kuh; dgykrs FkA vusd vkpk; k us vi us uke ds vk/kkj ij vi us f'k"; k dk ukedj.k fd; k ft l l s fd cāpkjh ds ân; e vkpk; l dh i jEijk , o muds fl) klr thfor tkxr jgs rFkk vkpk; l dk Hkh uke vkxs pyrk jgA euLefr ds vuj kj ekrk&fir rk ds vfrfjDr vkpk; l }kjk ckyd dk tle JkB ekuk x; k g D; kfd ekrk&fir rk rks døy 'kjhj l s gh tle ns g i jUrq fo | k }kjk tle ns okyk rks vkpk; l gh gS tks fd ml h l s 0; fDr 'kkikk i krk gA vusd on onk Lefr xUfk jkek; .k] egkHkkjr mi fu"kn} pj d] vki LrEhk xá l =k e vkpk; l }kjk fo | k tle dks gh çekkrk nh x; h gA tS s dkekUekrk fir rk pua; nRi kn; rs feFk%

| EHkfra rL; rk fo | kr~ ; k ; kskofHktk; rAA²¹

ekrk&fir rk tks bl ckyd dks i h k dj rs g rks oks døy l Urkukri fük dh dkeuk l s dj rs g bl l s rks døy l =k j e çdV gkuk ek= tle g i jUrq okLrfod tle rks mi u; u e nhf{kr dj ds f'k{k ds : i e vkpk; l gh nsrk gS ft l l s okLrfod : i e eu ; curk gA on e ft l vkpk; l dh dYi uk dh x; h gS og , d eeK , o bZoj HkDr] v k/; kfRed vkpk; l dh gh dYi uk dh x; h gA euLefr dk egf"kl eu dgrs g fd on e eeK] vkpk; l kfo=h v kfn ell=k ds }kjk vi us f'k"; dks ck k dj ds ft l tkfr dks fuf' pr dj rk gS og h tkfr l nk vtj&vej jgus okyh gA²² egkHkkjr e Hkh dgk gS fd ekrk&fir rk rks ckyd ds døy 'kjhj dks gh tle ns okys g i jUrq xqk] deZ Lohkko] l Ldkj] o.kl ns okyk rks

²¹ euLefr 2@122

²² vkpk; LRoL; k tkfra fof/ko}ni k j x%

उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥ मनु० 2 / 123

v̄kp̄k; l̄ gh̄ ḡk̄k̄ ḡ t̄ks̄ fd̄ ; ḡ l̄ R̄;] vt̄j̄ v̄k̄ḡ vej̄ ḡ²³Ā l̄ d̄ kj̄ ēf̄tr̄us̄ H̄kh̄ fō}kū~, ōā
 eḡkū~ ī#̄k̄ īsh̄k̄ ḡ] mū l̄ cds̄ ēȳ ēv̄kp̄k; l̄ gh̄ fuf̄gr̄ ḡ eḡf̄k̄l̄ p̄jd̄ d̄gr̄s̄ ḡ fd̄ v̄kp̄k; l̄
 %̄ 'kk̄L̄=kf̄/k̄xēgr̄w̄uke²⁴ v̄F̄kk̄l̄~fō|k̄ v̄/; ; ū d̄s̄ l̄ H̄kh̄ l̄ k̄/kūs̄ ēs̄ ēd̄[; l̄ k̄/kū v̄kp̄k; l̄ gh̄ ḡĀ
 v̄kī L̄r̄Ec̄ /kēl̄ #̄ l̄ s̄ H̄kh̄ b̄l̄ c̄kr̄ d̄h̄ ī#̄V̄ ḡk̄h̄ ḡ fd̄ b̄fō|kr̄L̄rā tū; fr̄ r̄PN̄s̄B̄ā t̄lē
 'kj̄h̄jēō ēkr̄k̄ fīr̄j̄k̄s̄ tū; r̄%̄Ā v̄F̄kk̄l̄~v̄kp̄k; l̄ ml̄ c̄āpk̄jh̄ d̄ks̄ fō|k̄ }kj̄k̄ t̄ks̄ t̄lē nr̄k̄
 ḡs̄ ōgh̄ J̄s̄B̄ t̄lē ḡs̄ D̄; kf̄d̄ ēkr̄k&fīr̄k̄ r̄ks̄ d̄oȳ ml̄ d̄s̄ 'kj̄h̄j̄ d̄ks̄ gh̄ t̄lē nr̄Ā b̄l̄ l̄ s̄; ḡ
 fl̄) ḡk̄k̄ ḡ fd̄ v̄kp̄k; l̄ }kj̄k̄ ç̄n̄ùk̄ on̄ fō|k̄ }kj̄k̄ t̄lē gh̄ ok̄L̄rf̄od̄ v̄k̄ḡ J̄s̄B̄ t̄lē ḡĀ
 v̄kp̄k; l̄ d̄h̄ ef̄gēk̄

eḡk̄H̄kk̄j̄r̄ ēv̄kp̄k; l̄ d̄h̄ ef̄gēk̄ cr̄k̄rs̄ ḡ dḡk̄ ḡ fd̄

_f̄R̄od̄-īj̄k̄f̄gr̄k̄p̄k; l̄ ēn̄ç̄á̄/kj̄k̄ f̄gr̄Ā

{kk̄=s̄ kk̄fī fḡ l̄ d̄ "V̄ārst̄%̄ 'kk̄Ē; fr̄ ōs̄f̄}t̄AĀ²⁵

v̄kp̄k; l̄ os̄ ḡ t̄ks̄ d̄k̄eȳ L̄oh̄k̄kō ōkȳk̄ ḡs̄ on̄k̄ d̄ks̄ ī<+v̄k̄ḡ thoū ēs̄ /kj̄.k̄ d̄j̄us̄ ōkȳk̄
 {kf̄=; d̄k̄ r̄st̄ H̄kh̄ c̄k̄á̄k̄.k̄] d̄s̄ l̄ ehī 'kk̄l̄r̄ ḡks̄ t̄kr̄k̄ ḡĀ ēūt̄ef̄rd̄k̄ eḡf̄k̄l̄ ēūq̄us̄ r̄ks̄ v̄kp̄k; l̄
 d̄ks̄ ēkr̄k&fīr̄k̄ d̄s̄ l̄ n̄'k̄ cr̄k̄; k̄ ḡs̄ v̄k̄ḡ dḡk̄ fd̄ t̄ks̄ x̄#̄ ; k̄ v̄kp̄k; l̄ on̄K̄kū d̄s̄ }kj̄k̄ n̄ks̄ūs̄
 d̄k̄ūs̄ d̄ks̄ H̄kȳh̄&H̄kk̄fr̄ īf̄j̄īw̄k̄ d̄j̄r̄k̄ ḡs̄ ōks̄ v̄kp̄k; l̄ gek̄j̄s̄ ēkr̄k&fīr̄k̄ d̄s̄ l̄ ekū ḡs̄ v̄k̄ḡ ml̄
 ç̄dk̄j̄ d̄s̄ v̄kp̄k; l̄ l̄ s̄ d̄H̄kh̄ ǣk̄ḡ ūgh̄ā d̄j̄uk̄ p̄k̄fḡ; Ā fū: Dr̄dk̄j̄ v̄kp̄k; l̄ ; k̄L̄d̄ H̄kh̄ b̄l̄ h̄ c̄kr̄ d̄h̄
 ī#̄V̄ d̄j̄r̄s̄ ḡs̄

þ̄; v̄k̄r̄.k̄ù̄; forF̄ks̄ d̄.k̄ù̄ v̄n̄ù̄kā d̄p̄lūerā l̄ Ēç̄; PN̄ūĀ

rāell̄; r̄ fīr̄j̄ēkr̄j̄āp̄] r̄Lēs̄ū n̄ár̄~d̄reP̄pūḡAĀ²⁶

eḡk̄H̄kk̄j̄r̄ ēs̄ H̄kh̄ dḡk̄ ḡs̄ þ̄/kēl̄ , ō x̄fr̄L̄r̄s̄k̄kēk̄p̄k; k̄ù̄kl̄ ūkn̄~ H̄kon̄Ā n̄oȳk̄d̄s̄
 cī | Urs̄ ; s̄ /kēt̄ ī ; ù̄kl̄ r̄AĀ²⁷ v̄F̄kk̄l̄~v̄kp̄k; l̄ d̄h̄ l̄ ok̄ l̄ þ̄kk̄ d̄j̄us̄ l̄ s̄ ēūþ̄; d̄ks̄ , dek̄=̄/
 /kēl̄ l̄ s̄ ȳx̄kō c̄<rk̄ ḡs̄ v̄k̄ḡ t̄ks̄ /kēl̄ l̄ s̄ ȳx̄kō j̄ [kus̄ok̄ys̄ 0̄; f̄Dr̄ v̄F̄kk̄l̄~/kēl̄ d̄h̄ mīkl̄ uk̄ d̄j̄us̄

²³ 'kj̄h̄jēs̄ l̄ tr̄%̄fīr̄k̄ ēkr̄k̄ p̄ H̄kk̄j̄r̄AĀ 181
 v̄kp̄k; l̄ 'kk̄L̄r̄k̄ ; k̄ t̄k̄fr̄%̄ l̄ k̄ l̄ R̄; k̄ l̄ k̄-t̄j̄kej̄k̄AĀ eḡk̄H̄kk̄j̄r̄ 105

²⁴ p̄jd̄ l̄ #̄ 15@33

²⁵ eḡk̄H̄kk̄j̄r̄ 59@24

²⁶ fū: Dr̄ 2@1@4

²⁷ eḡk̄H̄kk̄j̄r̄ 162@30

okys fuf' pr : i l s no ykd dks çklr gks gA fu#Drdkj vpkp; l ; kld fy[krs g\$ fd xq
 l s fo | k xg.k dj yus ds vuUj Hkh muds çfr eul k] okpk vks deZkk vknj Hkko j [kuk
 pkfg; A eul k vknj djus dk vFk ; g g\$ fd og v/; kfir ckā.k vi us v/; ki d dks
 çfrfnu J) Hkko l s vi us eu e Lej.k djA okpk vknj dk vFk g\$ e/kj ok.kh l s vkpj.k
 djuk rFkk x# l s i u% l k{kkRdkj gks i j mudk fc; ok.kh l s Lokxr djukA deZkk vknj
 djus dk vFk Hkh ; gh g\$ fd og vi us x# ifg vuo | dek dh mi kl uk dj\$ rFkk x# l s
 i ufeju gks i j mudh ml h çdkj l ok djs ftl çdkj og f'k"; Uo dky e djrk FkkA
 i jUrq l d kj e fHklu&fHklu çdkj ds yks gA dN rks , l s yks g\$ tks mi ; Dr ckrk dk
 v{kj'k% i kyu djrs g\$ dN , l s g\$ tks mudk vks'kd : i l s i kyu djrs gA²⁸ x# ; k
 vpkp; l dk egUo crkrs gq s egkHkj r ds vknf i ol e dgk g\$ fd b; % Jks; kje ra
 l fu'k'pn} fo | kefo | L; ; Fkk eek; eA ra ell; s ga fi rja ekrja p] rLes u a~ NreL;
 tkuuAA²⁹ vFkkr~ tks ej s t s fo | kgdu eu; ds dkuks e fo | k : ih ver dks l hps ml
 vpkp; l dks e vi uk ekrk vks fir k ekurk gA dkboz Hkh eu; , l s x# l s ml ds fy,
 mi dkj dk Lej.k djrs gq dHkh ækg u djA

vksd dgk g\$ fd vfr J\$B i "#k | R; Kku dks nus oky k rFkk dks kka e muke fo | k
 : ih dk'k dks çklr djus okys i tuh; x# dk] tks mul s fo | k i k; s yks vknj ugha djrs
 os vFLFk efr gksdj i ki tfur nke; yksdks çklr gks gA³⁰
 vpkp; l cāpkjh dks | R; ksi n's k dj

vpkp; l Lo; a l nkpkj dk i kyu djA rFkk cāpkjh dks Hkh | R; ksi k djA ; Fkk
 r\$ukjh; ksi fu"kn~ e ; s vpkp; l uo Lukrdks dks minsk fn; k djrs Fks
 oneuP; kpk; k Üksokfl ueud kkfLr | R; a onA /ke± pjA Lok/; k kUek çen%A
 vpkp; k fç; a /kuekâR; çtkrUrj ek 0; opNRI h%A | R; kUu çefnr0; eA /kekUu
 çefnr0; eA d kyklu çefnr0; eA HkR; s u çefnr0; eA Lok/; k çopukE; ka u

²⁸ v/; fir k ; s xq Uukfæ; Urj foçk okpk eul k deZkk oka
 ; Fkb rs u xj kkkstuh; kLrFkb rklu HkDr JparrAA fu#Dr 2@34

²⁹ egkHkj r vknf i ol 73

³⁰ +_rL; nkrikj euUkeL; fuf/ka fu/khukefi ulU/kfo | k%A
 ; s ukfæ; Urs x#epluh; l i ki ku- yksdks oztUR; çfr"Br%A egkHkj r vknf i ol & 74

çefnr³¹; eA³¹ vFkk̄~vkpk; l vUrokl h vFkk̄~vi us f' k"; ka vkg f' k"; kvka dks bl çdkj mi nsk djfd nw l nk l R; ckyA /kekþj.k djA çekn jfgr gkdj i<&i<KA i wkl cäp; l s l eLr fo | kvka dks xg.k dj vkg vkpk; l ds fy; s fc; /ku ndj foog djs l UrkukRi flük djA çekn l s vkjkk; dks er NkMA çekn l s mÙke , 'o; l dh of) dks er NkMA çekn l s i<us vkg i<kus dks dHkh er NkM+ vKfn minsk djrs gA vkpj.k o mi nsk djus okys vkpk; l mi ; Drkuþ kj vkpk; l ekus tkr gß vFkk̄~tks ofnd fl) kUr ds ekuus okys vkg mi nsk nus okys ofnd vkpk; l dgkrs gA
mi l gkj

bl 'kkjk i = ebl ckr ij tkj fn; k gß fd bLoj çnÙk og Kku ds vuþ kj , d , l k vkpk; l tks jk"V³² dks jk"V³² mikl d] pfj=oku] l nkpkjh] bækunkj] mPp urRo] {keroku] jke Ñ".kj gueku] pk.kD; , oaf'kok egkj.k.k çrki tS s Lukrd l efi r dj} tks ; tþh eftl çdkj dh çkFkuk dh x; h gß þ'kj·b"k0; ksfr 0; kf/k egkjFkks tk; rk³³ vFkk̄~'kjohj cyoku~l H; ; ks) k ; teku~iþ vkg þ; kx {keks u% dYi rkeß³³ vFkk̄~gekjs jk"V³³ ds d.kkkj ; pk ; kx {kedkjh gka ; kx {kedkjh dk vFkz gksk gß ; kx {ke dks çklr djus okyk vFkk̄~þvçklrl; çkflr; kx% çklrl; i fjj {k.ka {ke³⁴ vFkk̄~vçklr dh çkflr vkg çklr fd; s gß s dh j{kk djuk {ke , l s ; pk fuekz k djs ; fn jk"V³⁴ dks l efi r dj l drk gß rks oks , d ofnd vkpk; l gh dj l drk gA dkbl vU; ugha bl h grq geus ; gkj þofnd vkpk; l dh vo/kkj .kkß uked 'kkjk i = çLnr fd; k gA

³¹ rsÜkjh; mi fu"kn~f' k{kkoyh 1@1

³² ; tþh 22@22

³³ ; tþh 22@22

³⁴